

УДК 17:82-3(44)(091)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.17>

КАТЕГОРІЇ ЕТИКИ В РЕФЛЕКСІЇ ФРАНЦУЗЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ Ф. РАБЛЕ ТА Ж. БЕРНАНОСА)

Тетяна Рева

*Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,
вул. Лаврська, 9, корпус 15, 01015, м. Київ, Україна*

У статті досліджено аксіологічні аспекти художньої культури на прикладі творчості французьких письменників Франсуа Рабле та Жоржа Бернаноса, що дає змогу розкрити роль мистецтва в збереженні й трансляції етичних категорій в європейському та українському філософсько-культурному дискурсі. Для України питання збереження культурної ідентичності набуло особливої актуальності після початку повномасштабної війни у 2022 році, що активізувало нову хвилю переосмислення мистецтва, літератури та ціннісної спадщини як форм духовного спротиву та самоусвідомлення нації. Проведено паралелі між історичними періодами кризи європейської культури, зокрема Середньовіччям, Ренесансом та XX століттям, і сучасною добою, коли мистецтво стає простором репрезентації етичних норм і філософських рефлексій.

На прикладі роману «Гаргантюа і Пантагрюель» Ф. Рабле проаналізовано втілення ідей логосу, справедливості та боротьби як основ гуманістичного світогляду, де знання і моральні принципи стають рушійними суспільного поступу та концентруються на людині як особистості.

У творі Ж. Бернаноса «Діалоги кармеліток» увагу зосереджено на етичних поняттях страху, віри, смиренності та жертвності, які постають у межах християнської традиції як реакції на екзистенційну кризу та моральну деградацію соціуму в умовах насильства й терору, що є рефлексіями автора на жакливі трагедії Першої світової війни.

У статті також розглянуто сценічні, а саме оперні, інтерпретації «Діалогів кармеліток», зокрема сучасну постановку Львівської національної опери, де переосмислено поняття жертвності та свободи волі в християнському й екзистенційному вимірах. У роботі вказано на паралелі з українським філософським дискурсом, зокрема спадщиною Григорія Сковороди, що поглиблює осмислення джерел цінностей і природи морального вибору.

Отже, мистецтво у філософському дискурсі постає не лише як естетичне явище, а й як етична практика – інструмент збереження культурної пам'яті та основа моральної ідентичності, що особливо важливо в умовах соціальної травми та війни.

Ключові слова: гуманізм, логос, етика, Ф. Рабле, Ж. Бернанос, патристика, мистецькі практики, діалоги.

Постановка проблеми. Питання культурної ідентичності України та її розвитку актуалізувалось в нашому суспільстві після лютого 2022 року, коли автентичність, габітус та поступальність національної спадщини зумовили репрезентацію України на міжнародній арені та її суб'єктність. Саме це сприяло новій хвилі збереження та переосмислення мистецтва, літератури та ціннісної складової частини нашої культури.

Проведемо аналогію із Середньовіччям та філософією, яка врятувалася завдяки культурному простору Сходу, а саме арістотелізму у формі «фальсафі» як перекладів античних творів (цінностей), що зберегла світський характер. Етика як окрема наука виживає завдяки мистецтву та буденним практикам. Саме художня культура допомагає у візуальній та креативній формі зберігати цінності та переносити їх на теперішнє шляхом карнавалізації та висвітлення етичних норм. Завдяки художнім прийомам ми можемо адаптувати

маніфестацію етичних цінностей до сучасності та розкрити їх поступальний розвиток у зразках творчого потенціалу людини. У нашому дослідженні акцентуємо на висвітленні етичних категорій на прикладі двох творів французьких письменників Франсуа Рабле та Жоржа Бернаноса й зв'язків з філософськими концепціями Європи й України.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. У світовій гуманітаристиці творчість Ф. Рабле – одне з головних місць у контексті досліджень культури Ренесансу. Незважаючи на філологічний та літературознавчий вектор, в українській науковій думці є праці, що порушують питання висвітлення естетичних та філософських концептів у праці Ф. Рабле «Гаргантюа та Пантагрюель», зокрема: дослідники Н. Виноградова та В. Щербина розкривають філософсько-педагогічні наративи зазначеного твору [5], культуролог Т. Лютий аналізує варіації «самості» на прикладі творчості Ф. Рабле, В. Шекспіра та М. де Сервантеса [10], філологи О. Палькевич та К. Неклеса акцентують на еволюції концепту «гуманізму» в лексичних прийомах Ф. Рабле [12]. У межах літературознавства творчість Ж. Бернаноса досліджували Р. Дзик у контексті світоглядних установок творів автора [7], концепт «обман» розкриває Т. Біляшевич [4], питання трансформації образу війни від Першої світової до громадянської війни в Іспанії 1938 року та відображення зламаності особистості аналізує Г. Полуйко-Недашківська [13, с. 55]. Дослідниці Т. Когут [9], Г. Різаєва [15] та Л. Кияновська [8] розглядають питання «Діалогу кармеліток» та їх змістового навантаження в контексті оперного мистецтва, а саме опери Ф. Пуленка, її створення та сценічного втілення в Україні. Незважаючи на широкий спектр досліджень творчості зазначених вище авторів, питання аксіологічного аспекту цих творів, а саме репрезентації етичних категорій та їх конотацій потребує детальнішого розгляду.

Виклад основного матеріалу. Відомий представник французького Ренесансу Франсуа Рабле в XVI столітті створив свій знаний твір «Гаргантюа та Пантагрюель», який є зразком органічного симбіозу сатири, особливо щодо клерикалізму й тодішнього соціального устрою. Мандрі головних героїв островами – Ковбас, Папідуділя, Папоманія, Вітряний, Дзвінкий, острів мессера Гастера та інших є авторським жартом про недоліки системи, водночас презентацією своїх утопічних уявлень про суспільний ідеал. Ці острови в літературі XX століття інший французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері в «Маленькому принці» трансформував у планети, що відвідує головний герой – король, марнослашний, географ, зайнятий (ділова особа). Увесь твір пронизують декілька філософських категорій – логос, справедливість і боротьба.

Категорію логосу втілено в тріумфі ідеї знання, що проходить через весь твір. Уперше чітко простежуємо ідею знання та його значущості, коли Гаргантюа відправляє Пантагрюеля навчатися до Парижа, адже лише знання зроблять із нього справжнього мудрого правителя за зразком суверена на батьківщині його матері «Утопії», яку Ф. Рабле бере з творів відомого християнського етика Томаса Мора. У розділі XI після однієї з перемог Пантагрюеля він для розміщення на стовпах складає вірш, де знову звучить ідея домінування розуму над грубою силою, а саме:

...Могутній розумом, а не списом,
Взяли нападників лихих в полон;
Їх мудрість подолала ескадрон,
Шістсот і шістдесят рубак скосила,
Нехай король, пішак, тура і слон
Затямлять: розум – дужчий, аніж сила [14, с. 106].

Кульмінацією стає мандрівка до храму чарівного водограю, де римські боги представлені як символ повернення до ідеалів Античності й виходу з «темних» часів для отри-

мання відповідей на запитання Панурга. Після здобуття разом зі жрицею Бакбук чарівного слова «Трінк!» він отримує тлумачення «пий» та оголошує два головні джерела – воду та знання. Перше – поєднує людину з тваринами та рослинами. Друге – є найважливішим, адже воно робить із людини людину: «З ваших очей впаде полуда, ви виберетеся з прірви темряви, ви звільнитеся від пересудів та забобонів, ви зажадаєте нового життя – творчого, а не споглядального» [14, с. 236]. Ця алегорія взята з учення Арістотеля про душу, висвітлену в праці «Нікомахова етика», а саме три її начала – рослинне, тваринне та розумне [2]. Останнє виокремлює людину з-поміж інших живих істот та рослин, трансформуючи її в «тварину політичну», тобто комунікативну та етичну.

Варіації джерела Ф. Рабле знаходимо й у філософських ідеях Григорія Сковороди, а саме в його принципі «нерівної рівності» як ідеалістичної моделі співіснування спільноти. Цей принцип був формою дискурсу філософа з представниками французького просвітництва – Вольтером, який рефлексував питання рівності, та Жан-Жаком Руссо і його ідеєю «природного стану». У контексті християнської філософії Г. Сковорода в діалозі «Розмова, названа алфавіт, або Буквар світу», розкриваючи ознаки спорідненості, називає джерелом знань Бога та презентує свою візію водограю нерівної (неоднакової) всім рівності, в якому знання як Божа благодать роздається всім: «Ллються з різних рурок різні струмені в різні посудини, що стоять довкола водограю. Менша посудина має менше, але тим однакова вона з більшою, що так само повна» [17].

Категорія справедливості розривається через роздуми про ідеал суверена, що було характерним для античної філософії «Держави» Платона, «Політики» Арістотеля та набуло розвитку в епоху Ренесансу – в «Утопії» Томаса Мора, «Державці» Нікколо Мак'явеллі й пізніше – у «Місті сонця» Томмазо Кампанелли та «Левіафані» Томаса Гоббса. У розділі, коли Пантагрюель стає володарем Дипсодії, автор звертається до читача, описуючи ідеал правителя-гуманіста, який піклується про свій народ як про дитину, підкреслюючи, що лише справедливість є запорукою стабільності й тривалого утримання влади: «Завойовник – хоч король, хоч мастний князь, хоч філософ – лише тоді правитиме спокійно, коли справедливість він поставить понад відвагу» [14, с. 120]. При цьому справедливість, на думку Ф. Рабле, полягає у відповідності законів із потребами населення та кореляцією з їх запитом й наданими правами. Недотримання справедливості веде лише до зневаги та безслав'я.

Категорію боротьби втілено в ідею відчуження від фаталізму, що притаманний стоїцизму й патристиці, та маніфесту активної особистості, що характерно для філософії Ренесансу – трактат Джованні Піко Делла Мірандолли «Про гідність людини» та концепції пасіонарної особистості Лоренцо Валли. Цей концепт розкривається під час пошуків істинних знань головними героями та усвідомлення ними сенсу життя і його головних цінностей. Один із героїв – брат Жан – боротьбу інтерпретує як активне начало: «Миру не ждуть – мир виборюють» [14, с. 55].

У середині XX століття після двох світових війн Європа активно переосмислювала традиційні цінності та шукала причини радикальної деградації суспільства з високорозвиненою культурою до концепцій еґеніки «природного відбору». У філософській думці набули популярності екзистенціалізм Жан-Поля Сартра, абсурдизм Еміля Камю із вирішенням міфу про Сізіфа, неофрейдизм Еріха Фрома «Втеча від свободи», концепція авторитарної особистості Теодора Адорно, ревізіонізм християнської філософії, наприклад, нетемізм Жака Марітена [18]. У художній творчості з'явилися рефлексії на ці соціокультурні процеси та філософські категорії.

Одним із прикладів може слугувати творчість французького католицького письменника Жоржа Бернаноса. Він був послідовником релігійно-містичного напрямку другої

половини XIX століття Леона Блюа. Він поєднував письменницьку кар'єру з есеїстикою на католицьку тематику, а саме на хвилі кризи раціоналізму середини XIX століття виникає філософія життя, що розкривається через концепції «волі до життя» Артура Шопенгауера, інтуїтивізму Анрі Бергсона [16] та нігілізму Фрідріха Ніцше. Філософські погляди Л. Блюа ґрунтувалися на радикальному католицизмі, що втілювався у формі критики протестантизму, есхатологічного вчення та закликів повернення до ідей патристики Августина Блаженного, тобто повної посвяти життя вірянину Господу. Наслідуючи Л. Блюа, Ж. Бернансон у своїх творах «Щоденник сільського священника», «Великі цвітарища під місяцем» та «Діалоги кармеліток» порушує питання християнських цінностей – милосердя, віри, надії в протистоянні злу в соціумі та жертвність у цій дихотомії духу й матерії. Твір «Діалоги кармеліток» уперше опублікував 1949 року після смерті автора Альберт Беген. Твір посідає особливе місце в бібліографії автора з декількох причин, а саме: реальні аналоги подій та аксіологічні рефлексії християнських цінностей. 17 липня 1794 року були страчені сестри ордену Кармеліток у місті Комп'єні, що описує на основі записів матері Марії Воплощення Гертруда фон де Форт «Остання при ешафоті» [3, с. 5].

Автор створює плетиво з переживань головних героїв у часи терору, де людина перебуває на межі інстинкту самозбереження і духовної цілісності. Ж. Бернанос через увесь твір простежує розвиток таких філософських категорій, як страх, віра та смиренність, тобто основні етичні норми ранньої патристики Августина Блаженного.

Страх виступає головним концептом твору, автор визначає його як іманентний стан кожного незалежно від його походження, культури та статі. Це те, що, на думку Ж. Бернаноса, супроводжує людину протягом життя і є породженням Бога: «Часто з нього глузують, часто проклинають, і всі від нього відрікаються <...> Однак, щоб не було ніякої помилки: він сідає на смертному ложі кожного і стає на оборону людства» [3, с. 11]. Письменник розглядає страх у дихотомії зі сміливістю. Він промовою героїні Ігумені підкреслює, що питання віри й честі є вищим, ніж страх, і лише віра в Бога може подолати всі перешкоди. У слова Матері Марії Ж. Бернанос вкладає провідну ідею віри: «Важлива лише одна річ: будемо ми сміливі чи боягузи, але ми повинні бути там, де Бог бажає, щоб ми були». Порівнюючи вірян з оленем, за яким женуться собаки і який не думає про прірву, а стрибає в неї, так і християнин віддається на волю Божу [3, с. 76]. Діалоги кармеліток перед стратою та їх звернення до долі ранніх християн за часів Нерона створюють ефект паралелей із жертвністю людей на захист християнських цінностей в язичницькі та атеїстичні часи.

Автор вкладає одні з головних постулатів етики Августина Блаженного – молитву та смиренність або покірність долі, запозичені в пізньому стоїцизмі як головне завдання істинного християнина, що живе за законами любові до Господа, а не до себе. «...Ми повинні стерегтися всього того, що могло би відвернути наші уми від молитви, ба й від мучеництва. Молитва – це обов'язок, а мучеництво – нагорода» [3, с. 46]. Бунт автор тлумачить як прояв диявола та гордині людини, що відвертає від визначеного для неї Господом шляху [3, с. 36].

Цей твір отримав декілька сценічних та аудіовізуальних втілень. Вперше його поставили на театральній сцені 14 червня 1951 року в Цюриху, а пізніше демонстрували для німецької та австрійської аудиторії. 28 травня 1952 році на сцені Театру Еберто відбулася прем'єра «Діалогів кармеліток» за режисури М. Тассенкура, одну з ролей виконала актриса К. Селлер. Ця трагічна сюжетна пастораль зацікавила й музичну сферу: у січні 1957 року в театрі Ла Скала відбулася прем'єра опери італійською мовою композитора Франсіса Пуленка, над якою він працював у 1953–1956 роках. До художньої спільноти вистави ввійшли режисер Маргарет Волмен, диригент Ніно Сандзоньо та художник Жорж

Вахевич. Того самого року Паризька опера представила власну постановку Моріса Жакемона, диригента П'єра Дерво, за сценографії Сюзанни Лялік [3, с. 8].

У червні 2024 року свою авторську візію «Діалогів кармеліток» Ф. Пуленка презентувала глядачам Львівська національна опера. Ідея звернення до цього оперного твору належить диригенту Іванові Чередніченку [6]. На думку режисера-постановника Василя Вовкуна, ця вистава відповідає викликам часу, адже розкриває природу «насильства як елемента модерності» та протистояння йому як формі віри та свободи волі людини [6]. Однією з ключових категорій, що пронизує зазначену постановку, режисер виділяє «гека-томби», що розкриває у двох головних вимірах – у класичному античному як жертвоприношення богам, коли батько дозволяє Бланш піти в монастир, відмовившись від усіх форм світського життя в ім'я служіння Господу; та метафоричному, тобто в контексті кривавих масових жертв тоталітарних режимів – переслідування клерикалів та кульмінаційна точка – страта кармеліток. Проте варто відзначити інтелектуальну провокацію, яку робить В. Вовкун, змінюючи драматургію Ж. Бернансона та Ф. Пуленка, а саме долю Бланш, яка в класичному сюжеті доєднається до сестер в ордені на ешафоті. У варіації Львівської національної опери вона приходить на площу та, спостерігаючи страту, вбиває себе на знак протесту проти режиму терору [6], однак режисер-постановник ставить перед глядачем додаткове питання: як сприймати Бланш – мученицею чи бунтаркою, адже порівняно зі своїми сестрами, які послідовно йшли за головними принципами патристики Августина Блаженного, викладеної Ж. Бернаносом – фаталізм, віра в Бога, смиренність, мучеництво, молитва та милосердя, Бланш вчиняє відповідно до християнства один із найтяжчих гріхів (самогубство) і сама обирає свій шлях. Її образом постановник в антагоністичному протистоянні віри та свободи волі змушує глядача рефлексувати про кореляцію цих двох понять із проєкціями на теперішні реакції, як, наприклад, свідоме обрання смерті воїном заради порятунку своїх побратимів – це гріх чи жертва в ім'я майбутнього життя, залишаючи за людиною право вибору.

Висновки. Отже, проаналізовано репрезентацію етичних категорій у творчості французьких письменників, які представляють собою дві традиції: гуманізму з антропоцентризмом Франсуа Рабле та теоцентризму Жоржа Бернаноса через призму філософських концептів європейської та української культурних традицій. Зокрема, розглянуто категорії: логосу, справедливості, боротьби, активності (пасіонарності), страху, смирення та віри в їх кореляції з філософськими концепціями Арістотеля, пізнього стоїцизму, Августина Блаженного, Григорія Сковороди та ін.

Список використаної літератури

1. Августин Блаженный. Сповідь. Київ : Основи, 1999. 319 с.
2. Арістотель. Нікомахова етика. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
3. Бернанос Ж. Діалоги кармеліток. Мюнхен : На горі, 1966. 121 с.
4. Біляшевич Т. «Diabolus est simia dei»: тема обману в творчості Жоржа Бернаноса. *Сучасні літературознавчі студії*. 2017. № 14. С. 42–57.
5. Виноградова Н.М., Щербина В.С. Втілення педагогічних і філософських ідей Епохи Відродження в творчості французького гуманіста Франсуа Рабле (на творі «Гаргантюа і Пантагрюель»). *Освіта та соціалізація особистості* : матеріали XII Інтернет-конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (Одеса, 18–19 квітня 2024 р.). Одеса, 2024. С. 28–34.
6. Вовкун В. Насильство як елемент модерності. Діалоги кармеліток. *Львівська національна опера*. 2024. URL: <https://opera.lviv.ua/shows/prem-iera-dialoho-karmelitok/> (дата звернення: 28.07.2025).

7. Дзик Р. Генеруюча функція світоглядних аналогій: літературні витоки реалістичної поезики Жоржа Бернаноса. *Питання літературознавства*. 2011. Вип. 84. С. 8–17.
8. Кияновська Л. Діалоги з минулим, сучасним і майбутнім (прем'єра опери Франсиса Пуленка «Діалоги кармеліток»). *Львівська національна опера*. 18.06.2024. URL: <https://opera.lviv.ua/dialohy-z-mynulym-suchasnym-i-maybutnim/> (дата звернення: 28.07.2025).
9. Когут Т. Хорові епізоди опери «Діалоги кармеліток» Ф. Пуленка в контексті духовної творчості композитора. *Наукові збірки Львівської національної музичної академії імені М.В. Лисенка*. 2015. Вип. 35: Студії музикознавчі. С. 222–236.
10. Лютий Т.В. Філософські інтерпретації самості в сатирі Франсуа Рабле, в трагедії Вільяма Шекспіра та в епічному романі Мігеля де Сервантеса. *Наукові записки НаУ-КМА. Філософія та релігієзнавство*. 2023. № 11–12. С. 54–67. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2023.11-12.54-67>.
11. Наум В.О. Ренесансні ідеї Франсуа Рабле у сатирико-філософському романі «Життя Гаргантюа і Пантагрюеля» в контексті ціннісних орієнтирів сучасної особистості : кваліфікаційна робота магістра : 014.02 Середня освіта. Мова і зарубіжна література (англійська) ; Хмельниц. нац. ун-т. Хмельницький, 2024. 88 с.
12. Палькевич О.С., Неклеса К.Т. Концепт «гуманізм» як втілення гуманістичних ідей епохи Відродження в мові Франсуа Рабле. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філологія*. Острог : Вид-во НаУОА, 2023. Вип. 18(86). С. 18–23.
13. Помилуйко-Недашківська Г. Досвід війни та його відображення у політичній есеїстиці та художній прозі Жоржа Бернаноса. *Сучасні літературознавчі студії* : зб. наук. праць. Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2022. Вип. 19. С. 51–56.
14. Рабле Ф. Гаргантюа і Пантагрюель. Харків : Фоліо, 207. 253 с.
15. Різаєва Г.Є. Опера «Діалоги кармеліток»: львівська прем'єра у світлі modèle parisien Франсиса Пуленка. *Науковий вісник Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського*. 2025. № 142. С. 88–103. DOI: <https://doi.org/10.31318/2522-4190.2025.142.327883>.
16. Сіверс В.А., Бугайова О.І. Виміри людської творчості в контексті порівняльного аналізу праць М. Гайдеггера та А. Бергсона. *Культура і сучасність*. 2023. № 1. С. 9–16.17. Сковорода Г. Розмова, названа алфавіт, або Буквар світу. URL: https://www.skovoroda.club/texts/treatise/bukvar_tuру (дата звернення: 28.07.2025).
18. Maritain J. Creative Intuition in Art and Poetry. Princeton University Press, 2023. 528 p.

ETHICAL CATEGORIES IN THE FRENCH WRITERS REFLECTIONS (ON THE WORKS OF F. RABELAIS AND G. BERNANOS)

Tetiana Reva

National Academy of Culture and Arts Management,
Lavrska St., 9, Building 15, 01015, Kyiv, Ukraine

This article highlights the axiological aspects of artistic culture through the works of François Rabelais and Georges Bernanos, French writers, which allow us properly to understand the role of arts in preserving and transmitting ethical categories within the European and Ukrainian philosophical and cultural discourse. In Ukraine, the issue of preserving cultural identity has become particularly relevant since the beginning of the full-scale invasion in 2022, which has contributed to creating a new wave of reinterpretation of art, literature, and cultural heritage as forms of spiritual resistance and national self-awareness.

The author draws parallels between historical periods of cultural crisis in Europe – particularly the Middle Ages, the Renaissance, and the XXth century – and the present day, in which art becomes a space for representing ethical norms and philosophical reflections.

Basing on Rabelais's novel "Gargantua and Pantagruel" as an example, the article analyses the implementations of the ideas of logos, justice, and struggle as the foundations of a humanistic worldview, where knowledge and moral principles inspire social progress and focus on the human being as an individual.

In Bernanos's "Dialogues of the Carmelites", the ethical concepts such as fear, faith, humility, and sacrifice are central ones. Within the Christian tradition, they manifest themselves as responses to existential crisis and moral degradation of society under the conditions of violence and terror – the author's personal reflections, concerned the horrors of the First World War.

The article also examines theatrical opera interpretations of "Dialogues of the Carmelites", including a contemporary production by the Lviv National Opera, which reinterprets the concepts of sacrifice and free will through Christian and existential dimensions. The study underlines parallels with Ukrainian philosophical thought, particularly Hryhorii Skovoroda's legacy, which deepens the understanding of the sources of values and the nature of moral choice.

Thus, within the philosophical discourse, art emerges not only as an aesthetic phenomenon but as an ethical practice – a tool for preserving cultural memory and a foundation of moral identity, especially crucial in times of social trauma and war.

Key words: humanism, logos, ethics, F. Rabelais, G. Bernanos, patristics, artistic practices, "Dialogues des Carmélites".